bajo su control ideológico, nunca lo consiguieron de forma plena. De manera que muchos de los ideales y pautas de conducta de los caballeros continuaron estando en contradicción con el discurso moral eclesiástico, como bien se demuestra a través del análisis de la literatura caballeresca, en la que abundan mitos de carácter subversivo, como el de Tristán e Isolda, o el de Lancelot y Ginebra.

En conjunto se trata de una obra de lectura agradable, bien estructurada y que proporciona una visión equilibrada y completa sobre un fenómeno muy complejo, y de importancia clave para la comprensión de la historia medieval europea. No obstante, se echan en falta más referencias a las peculiaridades del fenómeno de la caballería en otros ámbitos de Europa distintos del que abarcó el Imperio carolingio, que es el que de forma casi exclusiva centra aquí la atención de Jean Flori.

MÁXIMO DIAGO HERNANDO
Instituto de Historia, CSIC. Madrid

Jean FLORI, *Richard Coeur de Lion. Le roi-chevalier*, París, Éditions Payot & Rivages, 1999. 598 pp.

Abans d'entrar en matèria caldria fer breument un parell de consideracions prèvies. En primer lloc, el qüestionament epistemològic i metodològic de la història per la teoria historiogràfica postmoderna —el famós *linguistic turn*— al llarg dels anys vuitanta sotraguejà el món de la historiografia i dels estudis històrics. En aquest context de crisi, cap al final de la dècada dels vuitanta la revista *Annales* reaccionà amb la publicació de l'esbós d'un programa de treball orientatiu que revitalitzés, de manera significativa, el futur immediat de la recerca històrica, un *tombant* historiogràfic *crític*, a través del retorn als "vells motius", com ara el retorn a la biografia, entre d'altres. Efectivament, el present llibre de Jean Flori forma part d'aquesta primera onada de resultats, tot seguint la pauta marcada per l'ambiciós *Saint Louis* de Jacques Le Goff, tot un *best-seller* al país veí. D'altra banda, convé recordar que, temàticament, durant els últims quinze anys s'ha incrementat fermament, pel que fa al volum de la producció publicada, l'interès per la recerca sobre la història de la cavalleria medieval, ja sigui des del punt de vista pròpiament històric com literari, amb autors com Maurice Keen, Georges Duby, Arno Borst, Michel Stanesco, Aldo Scaglione, Franco Cardini, J.E. Ruiz Domènec i el mateix Jean Flori.

Aquests són els antecedents inmediats. Val a dir també que l'àmplia bibliografia generada per l'autor sobre aquesta temàtica, l'acredita, sense cap mena de dubte, com un dels principals especialistes en la matèria. Dit això, el punt de partida del present estudi sobre Ricard Cor de Lleó sembla ser la commemoració del vuitè centenari de la seva mort. Aquest motiu inevitablement oportunista constitueix, però, així mateix una ocasió propícia per analitzar de nou la figura i, sobretot, la imatge d'aquest mític rei, prototipus del rei-cavaller. En aquest sentit, la figura del rei Ricard ha estat objecte de diversos estudis biogràfics, entre els quals cal destacar els de James A. Brundage (1974) i John Gillingham (1973 i 1994).

(c) Consejo Superior de Investigaciones Científicas http://estudiosmedievales.revistas.csic.es
Licencia Creative Commons 3.0 España (by-nc)

El llibre de Flori, força extens, és d'una gran claredat expositiva, amb un contingut assequible a tothom i molt agradable de llegir, que, sens dubte, exerceix una atracció especial entre el gran públic gràcies a la popularitat que el seu protagonista ha aconseguit a través de la literatura i el cinema. Tot plegat una preocupació constant de l'escola dels *Annales*. L'objectiu del llibre és mostrar com s'ha creat aquesta imatge ideal de Ricard com a rei cavaller, a partir del complex entrecreuament entre el personatge que històricament va existir i la idealització de la figura del rei i de les seves accions pels seus contemporanis, que el mateix Ricard va promoure amb una clara intencionalitat propagandística. Aquest fet permetria comprendre, al nostre parer, la desigual caracterització existent entre Ricard Cor de Lleó i el seu germà Joan sense Terra, símbols antitètics, respectivament, del rei bo i del rei dolent. Car, certament, en aquest terreny tant pantanós, ple d'entrebancs, la temptativa d'abordar la reconstrucció de la figura del rei Ricard es topa aleshores amb les limitacions que imposen a l'historiador les versions dels cronistes de l'època, de les quals no pot fugir de manera absoluta, i que l'obliguen al desplegament d'un seguit de recursos que el permetin de retrobar la "realitat" històrica —pretensió potser il·lusòria— a partir del mètode crític.

El llibre es divideix en dues parts, de deu capítols cadascuna. A la primera part ("Prince, roi, croisé") l'autor hi exposa el perfil biogràfic del personatge, on es repassen amb deteniment els principals episodis de la seva vida: la participació amb els seus germans i la seva mare, Elionor d'Aquitània, en la revolta fracassada contra el seu pare, Enric II Plantagenet; l'accés al tron d'Anglaterra (1189-1199); la participació en la tercera croada a Terra Santa, on va tenir un paper decisiu; les conquestes de Xipre i Sant Joan d'Acre; les victòries sobre les tropes de Saladí; l'empresonament pel duc Leopold d'Àustria al retorn de la croada; la conspiració del seu germà Joan sense Terra, al·liat amb Felip August; el pagament d'un important rescat pel seu alliberament; l'aixafament de la revolta a Anglaterra; les contínues guerres continentals amb Felip August; i les circumstàncies de la seva mort davant la fortalesa de Châlus-Chabrol per un tret de ballesta.

A la segona part ("Un roi miroir de chevalerie") hi desfilen els grans temes de la cavalleria medieval entre els segles XI i XII: l'evolució tecnològica de l'armament i l'aparició d'una nova tècnica de combat, l'aristocratització de la cavalleria, els models d'heroi literaris de les cançons de gesta (carolingi) i dels *romans* (arturià), els valors de la cavalleria (valentia, llarguesa i cortesia), l'ètica cavalleresca, i la temptativa eclesiàstica de posar la cavalleria al servei de l'Església. Amb tot, l'autor atén principalment a les interpretacions que, de la figura de Ricard com a rei cavaller, van fer els seus contemporanis. En efecte, Flori ratifica els símptomes del poderosíssim mite de Ricard i aprofundeix en la seva teorització. D'una banda, la pròpia premeditació del rei en la construcció del mite, tot recollint la llegenda artúrica. De l'altra, l'interès de la cavalleria per fer de Ricard la personificació dels seus ideals. No obstant això, l'autor posa un especial èmfasi en fer ressaltar la dimensió intencional de l'acció humana: "Richard cherchait à passer pour un chevalier modèle parce qu'il se sentait chevalier dans l'âme (...) S'assimiler aux chevaliers était sans doute, bien plus qu'un calcul politique, un choix naturel. Il ne se faisait pas seulement *passer* pour l'un des leurs; il *était* l'un des leurs". Un altre tema al que es dedica una important atenció és la possible homosexualitat de Ricard. Flori conclou assenyalant la probable bisexualitat del personatge. L'habitual recull bibliogràfic i un oportú índex onomàstic completen aquesta interessant obra.

(c) Consejo Superior de Investigaciones Científicas http://estudiosmedievales.revistas.csic.es
Licencia Creative Commons 3.0 España (by-nc)

Encara que sigui de passada, cal deixar constància d'un episodi que posà en contacte Ricard, llavors comte de Poitiers, amb el comte-rei Alfons I, i que el llibre només apunta. Es tracta del pacte d'amistat que signaren ambdós sobirans a Najac l'abril del 1185 contra el comte Ramon V de Tolosa, en el context de l'expansió ultrapirinenca del casal de Barcelona sobre el Llenguadoc i la Provença (ACA, pergs. d'Alfons I, núm. 387).

En resum, doncs, és cert que aquest llibre és bàsicament una biografia de divulgació, planer i de lectura amena, on l'autor s'ha esforçat per conjugar alhora la narració biogràfica del personatge amb l'anàlisi crítica de la seva figura. Però també és cert que el veritable objectiu final del llibre és el d'intentar clarificar críticament l'entrellat de la simplificadora imatge que resta plasmada en la memòria històrica, generada per la propaganda reial. I en aquest sentit val la pena tenir en compte aquest llibre desmitificador de la història oficial d'aquest rei, Ricard, dit Cor de Lleó.

JAVIER ROBLES MONTESINOS
Universitat Autònoma de Barcelona

Juan GIL DE ZAMORA, *De preconiis Hispanie o Educación del Príncipe*. Traducción y estudio de José-Luis MARTÍN y Jenaro COSTAS, Zamora, Ayuntamiento de Zamora, 1996. 232 pp.

La obra de Juan Gil de Zamora va precedida por una introducción en la que los editores dan noticias biográficas de este autor, nacido en Zamora hacia 1240, que entró en la orden franciscana hacia 1269 o 1270. Seguramente estudió en Salamanca, antes de hacerlo en París, donde obtuvo en 1276-1277 el grado de maestro de Teología. A su regreso, Alfonso X le confió la educación de su segundo hijo, el futuro Sancho IV. Su obra no revela por quien tomó partido en el momento de la revuelta del infante Sancho contra su padre, aunque se supone que se inclinó por el rey. Su obra fue muy extensa, abarcando las más diversas materias, aunque pueden resumirse en una sola, una vasta Enciclopedia en la que resumió el saber de su época, ordenándola alfabéticamente. Una de sus partes es la que los editores publican en el presente libro, las Alabanzas de España, a las que también añadió las de Zamora, su ciudada natal. El índice de la obra, según los editores, sería el siguiente: Población, Fertilidad, Liberalidad y Fortaleza de España, Valor de ánimo de algunos hispanos, Santidad y honestidad, Sabiduría de los filósofos y doctores, Alabanza y tiranía de príncipes y magnates, Derechos y obligaciones de magnates y de vasallos, Reglas y principios de las guerras y Normas que se han de seguir en la guerra. Todos estos puntos habían de servir para la educación del infante Sancho. Los editores analizan el contenido del libro y su carácter de "espejo de Príncipes", género literario que proliferó en la Edad Media por obra especialmente de frailes mendicantes, que estaban interesados en divulgar la doctrina de la Iglesia a los laicos y especialmente a los príncipes, que habían de prepararse adecuadamente para sus altas responsabilidades de gobierno. Estudian sus fuentes, de las que copiaba numerosos fragmentos, como era costumbre en la Edad Media, aunque por las frases que deja de copiar o las que añade se pueden adivinar sus ideas políticas, como su leonesismo y su poca simpatía por Castilla en

(c) Consejo Superior de Investigaciones Científicas http://estudiosmedievales.revistas.csic.es
Licencia Creative Commons 3.0 España (by-nc)